

नौमती बाजाको इतिहास र सांस्कृतिक महत्व

लोकबहादुर महत^१

लेखसार

मानवसमाजमा वाद्यवादनको विकास वैदिककालदेखि नै भएको पाइन्छ । सनातनी देवताहरू शिवजीले हातमा लिने डमरू, विष्णुको शङ्ख र कृष्णको मुरलीले वाद्य परम्पराको इतिहास ई.पू. तेस्रो शताब्दी भन्दा अगाडी देखि भएको संकेत गर्दछन् । त्यसैगरी धार्मिक सम्प्रदायको आधारमा सम्पन्न गरिने विभिन्न संस्कारहरूमा कुनै न कुनै बाजासहित संगीतको प्रयोग भएकै हुन्छ । हाल संसारभरका मानिसहरूले विभिन्न किसिमका वाद्ययन्त्रहरूको विकास र प्रयोग गर्ने गरेका छन् । हाम्रो देश नेपालमा विभिन्न माङ्गलिक तथा सांस्कृतिक अवसरमा नौमती बाजाको प्रयोग गर्नेक्रम बढ्दो छ ।

नेपाली समाजमा सांस्कृतिक तथा माङ्गलिक कार्यमा बजाइने सहनाई, दमाहा, नरसिङ्गा, कर्णाल, ढोलक, झ्याली र ट्याम्को लगायतका बाजाहरूको सामूहिक नाम नौमती बाजा हो । विभिन्न अवसरमा नौमती बाजा भित्र पर्ने बाजाहरूको एकल वा सामूहिक प्रयोग भएको हुन्छ । नौमती बाजाको सामूहिक वा खण्डीकृत प्रयोग विवाह, उत्सव, कृषिकर्म, जात्रा, पर्व र मन्दिर तथा देवालयमा गरिएको पाइन्छ । परम्परागत रूपमा दमाई जातिले बजाउँदै आएको नौमती बाजा पछिल्लो समयमा महिला समूह, मगर समूह, क्षेत्री बाजा समूह, गुरुङ्ग बाजा समूह, भूपू सैनिक समूह, सैनिक समूह लगायतका लैङ्गिक, जातिय तथा पेशागत समूहले बजाउने गरेका छन् । माङ्गलिक कार्यमा प्रयोग गरिँदै गर्दा हाल व्यवसायिक आकार ग्रहण गरेको नौमती बाजाको इतिहास र सांस्कृतिक महत्वको उजागर गर्ने उद्देश्यले यो आलेख तयार गरिएको छ । लेखको तयारीकाक्रममा विभिन्न बाजा समूहमा सहभागी बाद्यवादकहरू, विषय विज्ञहरू, सरोकारवाला र परम्परागत रूपमा बाजा बजाउँदै आएको दमाई जातिका विज्ञहरूसँग टेलिफोन अन्तर्वार्ता लिई प्राथमिक स्रोतबाट सूचना ग्रहण गरिएको छ । बाजाको सम्बन्धमा पूर्व प्रकाशित पुस्तक र अनुसन्धानात्मक लेख रचनाहरूलाई द्वितीयक स्रोत सामग्रीको रूपमा ग्रहण गरिएको छ । गुल्मी जिल्लाको मुसिकोट नगरपालिकालाई केन्द्रमा राखी गरिएको शोध गुणात्मक प्रकृतिको रहेको छ भने प्राथमिक र द्वितीयक स्रोतबाट प्राप्त तथ्यलाई विश्लेषण गरी निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

शब्दकुञ्जी : माङ्गलिक, दमाहा, पञ्चेबाजा, दमाई, मौलिक

परिचय

बाजा

बाजालाई संस्कृतिको प्रतिविम्बको रूपमा लिइन्छ । नेपाली शब्दकोशमा बाजा भन्नाले तारले रेटेर, मुखले फुकेर वा गजाले ठोकेर सुरताल मिलाई बजाइने यन्त्रविशेषलाई परिभाषित गरिएको छ । लोकजीवनका धार्मिक, सांस्कृतिक र सामाजिक परिवेशका विभिन्न अवसरहरूमा बजाइने बाजाहरूलाई लोकबाजा भनिन्छ (उपाध्याय, वि.सं.२०८० पृ.८९४) । बाजाबाट कुनैप्रकारको धुन वा ताल प्रवाह भएकै हुन्छ ।

भारतमुनिको नाट्यशास्त्रका अनुसार बाजाहरू तत्वाद्य, अवनद्धवाद्य, घनवाद्य र सुषिरवाद्य गरी चार प्रकारका हुन्छन् । तत्वाद्य भनेको तारबाट बनेको रेटेर वा कोट्याएर बजाइने बाजाहरू सारङ्गी, एकतारे वीणा र गीटार हुन् । अवनद्धवाद्य खरी लगाइएका वा

नलगाइएका तर छालाले मोहोरेर बनाइएका हुन्छन् । यस समूहभित्र दमाहा, मादल, ढोलकी, ट्याम्को, मृदङ्ग, खैजडी र डम्फु आदि पर्दछन् । ठोकेर वा कोट्याएर बजाइने बाजाहरू घण्टा, झ्याली, विनायो, मुजुरा, मुर्चुङ्गा आदि घनवाद्य हुन् भने फुकेर बजाइने बाजाहरू सहनाई, शंख, बाँसुरी, कर्णाल, नरसिङ्गा सुषिरवाद्यमा पर्दछन् (पराजुली, वि.सं.२०६३, पृ.२१) । नौमती बाजामा अवनद्धवाद्य बाहेकका तीन प्रकारका बाजाहरूको प्रयोग भएको हुन्छ । कालीभक्त पन्तका अनुसार बाजाहरू देशोत्पन्न वाद्य, आगन्तुक वाद्य, धार्मिक वाद्य, पर्वीय वाद्य र साभ्ना वाद्य गरी पाँच प्रकारका हुन्छन् । देश भित्रै उत्पन्न भएका बाजा देशोत्पन्न, विदेशबाट आएका आगन्तुक, धर्मालम्बीले प्रयोग गर्ने धार्मिक, देशबासीका चाडमा बजाइने पर्वीय र स्वदेश र विदेशमा प्रचलित भएका बाजा साभ्ना हुन् (पन्त, वि.सं.२०७८, पृ.१४२) । बाजाको वर्गीकरणमा पन्तको मत अनुसार

१. पि.एच.डी. शोधार्थी, नेपाली इतिहास, संस्कृति तथा पुरातत्व केन्द्रीय विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय; email: lok.777613@cdnhca.tu.edu.np

नौमती बाजा पर्वीय बाजामा पर्दछन् । जसलाई पर्वमा बजाउने गरिन्छ । नेपालमा नौमती बाजाको प्रयोग पर्वमा मात्र नभएर अन्य धेरै अवसरमा हुँदैआएको छ ।

नौमती बाजा

परम्परागतरूपमा दमाई जातिले विभिन्न अवसरमा बजाउँदै आएको पञ्चैबाजाको आधुनिक नाम नौमती बाजा हो । लोक गायक राजु परियारका अनुसार पञ्चैबाजा देवालय र नौमती बाजा विवाह लगायतका संस्कार तथा मनोरञ्जनकालागि बजाउने गरिन्छ (प्रत्यक्ष अन्तर्वार्ता) । यस समूहमा मुख्य गरी पाँचवटा बाजाहरू रहेका हुन्छन्, जसलाई पञ्चैबाजा भनेर चिन्ने गरिन्छ । पाँचवटा बाजाहरू सनई, दमाहा, ट्याम्को, झ्याली र ढोलकी पञ्चैबाजा भित्र पर्दछन् (टिन्जी, वि.सं.२०७८, पृ.४९) । विवाह समारोहमा गीत नगाएर जोर दमाहा, ट्याम्की, सहनाई र झ्याली बजाएर नाचिने नाँचलाई पञ्चैबाजाभनिन्छ (नेपालका प्रदर्शनकारी कला/६ वि.सं.२०७४, पृ.४२४) । यिनै पञ्चैबाजामा केहि बाजाहरू थपेर नौमती बाजा बनाइएको हुन्छ । नौवटा बाजाहरूको समष्टिलाई नौमती भनिएको हो (नेपालका प्रदर्शनकारी कला/५ वि.सं.२०७४, पृ.२३७) । नौमती बाजामा दूइवटा सनई, दुइवटा दमाहा, ट्याम्को, ढोलकी, झ्याली र दुइवटा नरसिङ्गा रहेका हुन्छन् । कतै कतै एक नरसिङ्गा र एक कर्णाल वा दुवै कर्णाल पनि प्रयोग गरिएको पाइन्छ । नौमती बाजा भित्र पर्ने बाजाहरू यसप्रकार रहेका छन् ।

सनई/सहनाई

नौमती बाजाको एउटा मुख्य बाजाको रूपमा सनइले राग साथै गीतको धुन प्रवाह गर्दछ । सनई मुखले फुकेर बजाइने सुरबाजा हो । बाजाको वर्गीकरण अन्तर्गत सनई शुषिरवाद्यमा पर्दछ । हावाको चापले वा फुकेर बजाइने बाजालाई शुषिरवाद्य भनिन्छ । सनइलाई कतै सहनाई, सनही, सनाई, सहने जस्ता नामले चिन्ने गरिन्छ । सनई नेपालमा बाहेक अन्य राष्ट्रमा पनि बजाउने गरेको पाइन्छ तर नेपालमा पाइने सनई अली घुमेको हुन्छ (रावल, वि.सं.२०६३, पृ.२२७) । सनईमा तीन भागहरू रहेका हुन्छन् । पहिलो भागमा फुक्ने भाग, दोस्रो भागमा सात वा आठवटा प्वाल भएको काठको भाग र तेस्रो भाग धातुले बनेको भाग रहेका हुन्छन् । यो बाजा शास्त्रीय संगीतमा पनि प्रयोग गरिन्छ । नौमती बाजामा २ वटा सनईको प्रयोग भएको हुन्छ । सनईको रागले कस्तो कार्यमा बाजा बज्दै छन भन्ने जनाउ दिन्छ ।

दमाहा

पञ्चैबाजा वा नौमती बाजामा दमाहाको भुमिका मुख्य रहेको हुन्छ । तामाको भाडोमा गाइवस्तुको छालाले मोहोरेर बनाइएको अर्धगोलाकार बाजा दमाहा हो । यसको आकार पिधतिर सुकेको र मुखतिर फुकेको हुन्छ । दमाहा बनावटमा उस्तै तर आकारमा नगरा भन्दा सानो हुन्छ । यो बाजालाई बजाउनु अगाडी राम्ररी पानीले भिजाउने गरिन्छ । यसलाई एउटा वा दुइवटा गजोले हिकार्एर बजाउने गरिन्छ । दमाहा तालबाजा हो ।

ट्याम्को

गलामा भुण्डाएर वा भुइमा राखेर दुइवटा गजाले हानेर बजाइने नौमती बाजा समूहको सानो बाजालाई ट्याम्को भनिन्छ । नौमती बाजाको सबैभन्दा सानो बाजा ट्याम्कोलाई दमाहाको नाती बाजा पनि भनिन्छ । यो बाजा तालबाजा समूहको बाजा हो । लोकेन्द्र जी.सीका अनुसार कर्णाली प्रदेशको सुर्खेत तिर यो बाजालाई कुटकुटे पनि भनिन्छ (टेलीफोन कुराकानी) ।

ढोलकी

एकापट्टी हातको हत्केला र अर्कोपट्टी गजोले हानेर बजाइने दुईमुखे बाजा ढोलकी हो । नौमती बाजामा ढोलकीको तालले मानिसलाई विशेष उर्जा प्रदान गर्ने गर्दछ । यो बाजा काठमा छालाले मोरेर बनाइएको हुन्छ । ढोलकी ढोल बाजाको समूहमा पर्ने बाजा हो । ढोलकी देख्दा मादल जस्तै देखिए पनि यसमा खरीको प्रयोग गरिएको हुँदैन । यसलाई आज पनि भनिन्छ ।

भ्याली

भ्याली नौमती बाजाको मुख्य बाजाकै रूपमा गणना गरिने बाजा हो । यो बाजा काँसबाट निर्माण गरिएको हुन्छ । दुइवटा हातमा एक एक वटा खपेटा राखी वादकले आपसमा ठोकेर यो बाजा बजाउने गर्दछन् । हातले समाउन सजिलो होस भनी भ्यालीको बिचमा प्वाल पारेर डोरी राखिएको हुन्छ । यो तालबाजा हो । यो बाजाको प्रयोग ढोल समूहमा पनि गरिन्छ । यो बाजालाई भ्याम्टा भनेर समेत चिनिन्छ ।

कर्णाल/कर्नाल

प्राचीन शुषिर वाद्यमा पर्ने कर्णाल धातुले बनेको हुन्छ । यो बाजा सिधा तथा लामो र टुप्पोमा फराकिलो भएको हुन्छ । शिरमा तामाको पाथी राखेर बनाइएको कर्णाल तलबाट फुकेर बजाउने गरिन्छ । यो बाजा दुई खण्डमा हुने भएकोले बजाउदा जोडने र अरुबेला फुकालेर राख्ने गरिन्छ ।

नरसिङ्गा

धातुबाट निर्माण भएको यो बाजा नौमती बाजा समूहमा प्रयोग भएको पाइन्छ । नेपालका विभिन्न क्षेत्रमा यो बाजाको वनावट फरक भएको पाइन्छ । पश्चिममा मसिनो र पूर्वमा मोटो नरसिङ्गा प्रयोग गरिएको पाइन्छ । यसको तल्लोभाग फुकेको र माथिल्लो भाग सुकेको हुन्छ । सुकेको भागतर्फबाट स्वासले फुकेर यो बाजा बजाउने गरिन्छ । यसलाई बिचबाट फुकाल्ने मिल्ने गरी निर्माण गरिएको हुन्छ । बजाउने बेलामा यसलाई जोडेर बजाउने गरिन्छ । मानिसले आफ्नो टाउको माथि फर्काएर गाइवस्तुको सिङ जस्तो बनाएर यो बाजा बजाउने गर्दछन् ।

नौमती बाजाको इतिहास

नौमती बाजाको रूपष्ट इतिहास नभेटिए पनि पञ्चैबाजाको रूपमा राखेर क्यारोल टिन्जीले आफ्नो शोध ग्रन्थमा उल्लेख गरेअनुसार यो

बाजा समूहका दमाहा र तुरही/नरसिङ्गा बाजागाजामा समायोजन भएको इसाको ६०० तिर सासानियाली साम्राज्य सम्म पुग्न सकिन्छ । उनका अनुसार पञ्चैबाजाको उत्पत्ति मध्यपूर्वको सैनिक वादक मण्डलीमा भएको हो । ती बाजालाई एघारौँ शताब्दीमा मुस्लिम आक्रमणकारीले भारतमा भित्राए । सम्भवतः नेपालमा चौधौँ शताब्दीमा राजपूत शरणार्थीहरूले पञ्चैबाजा भित्राएका थिए(टिन्जी, वि.सं.२०७८, पृ.३१) । नेपालमा भारतहुँदै यो बाजाको आगमन भएको संकेत टिन्जीको शोधबाट प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

भारतबाट नौमती बाजा नेपालमा प्रवेश गरेको भन्ने टिन्जीकै तर्कलाई समर्थन गर्ने गरी नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठानद्वारा प्रकाशित शब्दकोशमा उल्लेख भएको छ । जसअनुसार नौमति बाजालाई भारतका प्रसिद्ध वाद्यवादक नौबत खौँको सम्भनामा नामाकरण गरिएको नौबटा बाजाको समूह भनी अर्थ्याइएको छ । जसमा सनई २, दमाहा २, ट्याम्को १, नरसिङ्गा १, कर्नाल १, ढोलक १ र झ्याम्टा १ पर्दछन् । नौबत खौँसँग जोडिएको विषयमा नेपाली संगीतज्ञहरू सहमत छैनन्, उनीहरूका अनुसार नौमती बाजा नेपाली मौलिक बाजा हो । यसको प्रयोगको सन्दर्भ केहि हदसम्म मिल्न सक्छ । नौबत खाना भनेको संगीतघर हो । भारतको राजस्थानमा नेपाली नौमती बाजासँग विशेषता मिल्ने नौबत बाजा अस्तित्वमा रहेको छ । नेपालमा नौमती बाजाको प्रयोगलाई प्रमाणित गर्ने प्राचीन र मध्यकालिन ऐतिहासिक प्रमाणहरू फेला परेका छैनन्, तथापि सन् १६०९ मा गोरखा दरवारमा नगरा स्थापना गरिएको कुरा धनबज्र बज्राचार्यले शाहकालका अभिलेखमा उल्लेख गरेका छन् । पाटन दरवारमा पनि ठुलो नगरा हालसम्म सुरक्षित राखिएको छ । नौमती तथा पञ्चैबाजा नेपालमा दमाई जातिले बजाउदै आएको पाइन्छ । यसै कारणले नेपालका सबै दरबार तथा मन्दिरमा दमाई जातिलाई नोकरी नै दिएर राख्ने चलन थियो भन्ने ऐतिहासिक दस्तावेजबाट ज्ञात हुन्छ (रेग्मी, वि.सं.२०८० पृ.३९)।

नेपालका विभिन्न मन्दिरमा गुठीको स्थापना गरी पञ्चैबाजा बजाउने कार्यलाई अगाडी बढाइएको कुरा शाहकालका अभिलेखहरूमा पाउन सकिन्छ । जसअनुसार नरभूपाल शाहको पालामा पञ्चैबाजालाई २५ पैसा छुट्टाउने कुरा गोरखाको इतिहासमा दिनेशराज पन्तले लेखेका छन् (पन्त, २०५०) । धादिङको सल्यानकोटको नगरामा वि.सं. १८६० को मिति अंकित छ । यसैगरी रणबहादुर शाहका रानीहरूले पचली लक्ष्मी देवीको मन्दिरमा वि.सं. १८७० मा गुठी स्थापना गरी बाजा बजाउनको लागि ७ जना कुसुले र १ जना दमाईको नियुक्ति गर्ने व्यवस्था गरेको उल्लेख छ । दमाईहरूलाई काठमाडौँ उपत्यकालगायत नेपालका विभिन्न जिल्लामा रहेका देवी देवताका मन्दिरहरूमा बाजा बजाउने जिम्मेवारी दिएर राखेको देखिन्छ (टण्डन, वि.सं.२०५३, पृ.१४१) नेपालमा नौमती तथा पञ्चै बाजा वा यसका घटक बाजाको संरक्षणमा राजा महाराजाले सक्दो प्रयास गरेको इतिहास पाउन सकिन्छ ।

नौमती बाजाको सांस्कृतिक महत्त्व

नेपालको संविधानको प्रस्तावनामा बहुजातीय, बहुभाषिक, बहुधार्मिक, बहुसांस्कृतिक तथा भौगोलिक विविधतायुक्त विशेषतालाई आत्मसात

गरी विविधताबीचको एकता, सामाजिक सांस्कृतिक एक्यबद्धता, सहिष्णुता र सदभावलाई संरक्षण एवं प्रवर्धन गर्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ (नेपालको संविधानको प्रस्तावना) । यसको अर्थ नेपाली समाज विविधतायुक्त समाज हो । सामाजिक तथा सांस्कृतिक विविधताका कारण हाम्रा रहनसहन, संस्कार र चाडवाड मनाउने शैलीमा पृथकता पाउन सकिन्छ । नेपालका विभिन्न जातजातिले विभिन्न सन्दर्भमा मौलिक वाद्ययन्त्रको प्रयोग गर्ने गरेका छन् । त्यस मध्ये नौमती बाजाको प्रयोग उल्लेख्य मात्रामा भएको पाइन्छ । नौमती बाजाको बढ्दो प्रयोगले यसको सांस्कृतिक महत्त्व स्थापित गर्दै आएको छ ।

क) संस्कार जन्य कार्यमा नौमती बाजाको प्रयोग

पृथक धार्मिक सम्प्रदायले आफ्नो धर्मले निर्देशन गरे बमोजिमका संस्कारहरूको पालना गरेका हुन्छन् । संस्कार धर्मको व्यवहारिक पक्ष हो (खत्री, वि.सं.२०५५, पृ.१३२) । ब्रह्माण्डको अदृष्य शक्तिसँग एकाकार हुने चाहनाले मानिसले संस्कारको पालना गरेको हुन्छ । हिन्दू धर्मले १६ संस्कारको व्यवस्था गरेको छ । यिनै संस्कार सम्पन्न गर्ने समयमा नौमती बाजाको प्रयोग भएको पाइन्छ । यद्यपि सबै संस्कारमा बाजाको प्रयोग गरिदैन । हिन्दू समाजमा छैठी, अन्नप्रासन र विवाहमा नौमती बाजाको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । हिन्दू समाजमा नौमती बाजाको प्रयोग हर्षको बेलामा गरिन्छ ।

ख) धार्मिक कार्यमा नौमती बाजाको प्रयोग

नेपालमा विभिन्न देवालय तथा पूजाआजामा नौमती बाजाको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । नौमती बाजा वा यसका घटक बाजाको प्रयोग बडा दशैं, चैते दशैं, बलि चढ्ने शक्तिपीठ, तोला चढ्ने चौरासी पूजा, कुलपूजा, सप्ताह जस्ता मांगलिक कार्यमा गरिन्छ ।

ग) मनोरञ्जनका लागि नौमती बाजाको प्रयोग

नौमती बाजाको प्रयोग मनोरञ्जनका लागि गरिएको पाइन्छ । भोजभतेर, विदेशबाट आउने लाहुरेको स्वागत, चुनावको विजय उत्सव, होमस्टेमा पाहुनाको स्वागत, दोहोरी सौंभमा ग्राहकको स्वागत र नौमती बाजा प्रतियोगिता यसका उदाहरण हुन् । नेपालबाट विदेशमा गई बसोबास गर्नेहरूले पनि मनोरञ्जनको लागि नौमती बाजा समूह गठन गरी प्रयोगमा ल्याएको पाइन्छ । मनोरञ्जनका लागि नौमती बाजाको प्रयोग देशभर हुने गरेको छ । कर्णाली प्रदेशमा रोपाईमा मागल गाउने चलन छ । यस अवसरमा दमाइहरूले खेतको आलीमा बसेर दमाहा, सहनाई र भ्याली बजाउँछन् (रिमाल, वि.सं.२०७८ पृ.५) ।

घ) नौमती बाजाका घटकहरूको एकल वा सामूहिक प्रयोग

नौमती बाजाका घटकहरूको एकल वा सामूहिक प्रयोग पनि विभिन्न ढङ्गले गरिएको हुन्छ । सांस्कृतिक शोधकर्ता शालिकराम राईका अनुसार मुन्दुम संस्कारमा झ्यालीको प्रयोग हुने गरेको छ तर नौमती बाजाको प्रयोग भने गरिदैन (प्रत्यक्ष अन्तर्वार्ता, २०८१) । नौमती बाजाको प्रयोग बौद्ध सम्प्रदायका संस्कारमा गरेको पाईदैन । हिन्दू देवी देवताका मन्दिरहरूमा दमाहाको एकल प्रयोग र पञ्चैबाजाको

प्रयोग गरिएको पाइन्छ । गोरखा दरबार, पाटन दरबार, भक्तपुर दरबार, हनुमान ढोका दरबार र चाँगुनारायण मन्दिरमा नगराको प्रयोग भएको पाइन्छ । नगरालाई राजा राज्य वा सरकारको प्रतिनिधित्व गर्ने निसानको रूपमा लिइन्थ्यो । यो बाजाको जिम्मेवारी राज्यका वफादार सैनिकलाई दिएको हुन्थ्यो (गुरुङ्ग, वि.सं.२०४१ पृ.१४२-१४३) । दमाहा बजाउनेलाई दमाई भनिएभैं नगरा बजाउनेले नगर्चीको उपाधी प्राप्त गरेको हुन्छ ।

अध्ययन क्षेत्रको परिचय

गुल्मी जिल्ला वर्तमान लुम्बिनी प्रदेशका १२ वटा जिल्ला मध्येको एउटा पहाडी जिल्ला हो । यस जिल्लामा तत्कालिन चौबीसी राज्य अन्तर्गतका चारवटा राज्यहरू गुल्मी, इस्मा, धुर्कोट र मुसिकोट पर्दछन् । संघीय संरचना अनुसार यस जिल्लालाई १२ वटा स्थानीय तहमा विभाजन गरिएको छ । यस जिल्लामा रुरुक्षेत्र, छत्रकोट, सत्यवती, चन्द्रकोट, इस्मा, मदाने, धुर्कोट, मालिका, कालीगण्डकी र गुल्मी दरवार गाउँपालिका रहेका छन भने मुसिकोट र रेसुङ्गा नगरपालिका रहेका छन् । यो शोधमूलक लेख मुसिकोट नगरपालिकामा केन्द्रीत छ ।

मुसिकोट नगरपालिकामा साविकका पौदीअमराई, मुसिकोट, बडागाउँ, आँपचौर, कुर्घा, वामी र अर्लाङकोट गरी सातवटा गा.वि.स. को पुरै भाग र साविकको नेटा गा.वि.स.का चारवटा (१-४सम्म) वडालाई समावेश गरिएको छ । यस नगरपालिकामा नौ वटा वडाहरू रहेका छन् । राष्ट्रिय जनगणना २०७८ अनुसार यस पालिकाको जनसंख्या २८,४५४ रहेको छ । बहुजातिय बसोबास रहेको मुसिकोटमा सांस्कृतिक विविधताको भल्को पाउन सकिन्छ । यहाँका विभिन्न जातका मानिसहरूले एकल जातिय वा बहुजातिय रूपमा आफ्ना रीतिरिवाज मान्नेक्रममा वाद्ययन्त्रहरूको प्रयोग गर्ने गरेका छन् । यसैक्रममा मुसिकोट नगरपालिकामा संगठितरूपमा नौमती बाजा समूह निर्माण भई क्रियाशिल रहेको पाइन्छ ।

गुल्मीको मुसिकोट नगरपालिकामा नौमती बाजाको अवस्था

मुसिकोट नगरपालिकाकाबाजा समूहहरू जात्रा, पर्व, देवालय, विवाह, वर्तवन्ध, छैठी, विजय उत्सव र स्वागत तथा विदाई समारोहमा सहभागी हुने गरेका छन् । आसबहादुर परियारका अनुसार मुसिकोट नगरपालिकामा विवाह तथा उत्सवमा नौमती बाजा र मन्दिर तथा पूजामा पञ्चैबाजा बजाउने गरिन्छ । उहाँका अनुसार ट्याम्को र ढोलकी बिनाको मांगलिक कार्यमा बजाइने बाजा पञ्चैबाजा हो । पञ्चैबाजामा नरसिङ्गा १, कर्णाल १, दमाहा १, सनई १ र झ्याली १ पर्दछन् (टेलिफोन अन्तर्वार्ता) । गुल्मीको मुसिकोटमा नौमती बाजा भित्र दुइवटा सनइको प्रयोग भएको पाइन्छ । बाबुराम परियारका अनुसार दुइवटा सनइ वादक मध्ये एउटाले सुर प्रवाह गर्ने र अर्कोले धुन प्रवाह गर्ने गर्दछन् । त्यहाँ बजाइने सनईमा आठवटा प्वालहरू रहेका हुन्छन् (टेलिफोन अन्तर्वार्ता)।

मुसिकोट नगरपालिकामा परम्परागत रूपमा बाजा बजाउँदै आएको

दमाई जाति र बाजाको व्यवसायिकता बढेसँगै केहि वर्ष अगाडी देखि गुरुङ्ग र मगर जातिले नौमती बाजा बजाउने गरेका छन् । मदन पचभैयाकाअनुसार, यस नगरपालिकाको वडा नम्बर ४ मा मगर जातिको मात्र २ वटा बाजा समूहहरू रहेका छन् । यस पालिकाको वडा नम्बर ६ मा एउटा गुरुङ्ग बाजा समूह छ भने अन्य वडामा दमाई जातिको मात्र बाजा समूहहरू रहेका छन् (टेलिफोन कुराकानी) । मुसिकोटहरूले नौमती बाजाको विस्तारविदेश सम्म गरेका छन् । दिलिप थापाका अनुसार मुसिकोटबाट जापान जानेहरूले नौमती बाजा समूह गठन गरेर सञ्चालन गरेका छन । गुल्मी मुसिकोट नौमती पञ्चैबाजा समूह जापान नामको समूहमा बहुजातिका वाद्यवादक सहभागी छन् । यसैगरी यूकेको स्कटल्याण्ड र चेक रिपब्लिकमा पनि नौमतीबाजाको प्रवर्धनमा मुसिकोटहरूको सहभागिता हुने गरेको छ (म्यासेन्जर कुराकानी) ।

मुसिकोट नगरपालिकाका बाजा समूहले बाजाको प्रयोग समय, सन्दर्भ र दुरीका आधारमा पारिश्रमिक लिने गरेका छन् । कृष्ण परियारका अनुसार मन्दिरमा बजाउँदा समितिको निर्णय अनुसार र संस्कारजन्य कार्यमा बजाउँदा रेटका आधारमा बीस देखी तीस हजारसम्म पारिश्रमिक बाजा समूहले लिने गरेको छ (टेलिफोन अन्तर्वार्ता) । ओमबहादुर परियारको समूहले नजिकको दुरीमा बजाउन जाँदा सत्र अठार हजार पारिश्रमिक लिने गरेको छ (टेलिफोन अन्तर्वार्ता) ।

मुसिकोट नगरपालिकाले पालिकाका विभिन्न बाजा समूहलाई नौमती बाजा निशुल्क प्रदान गर्ने, पोशाक निशुल्क प्रदान गर्ने र बाजा प्रस्तुतिको लागि अवशर प्रदान गर्ने काम गर्दै आएको छ । नगरपालिकाका पूर्व मेयर सोमनाथ सापकोटाका अनुसार उहाँको कार्यकालमा करिव नौवटा समूहलाई बाजा र तीनवटा समूहलाई पोशाक प्रदान गरिएको थियो (टेलिफोन अन्तर्वार्ता) । नौमती बाजाको सम्वद्धनको लागि नगरपालिकाको प्रत्यक्ष सहयोग रहँदै आएको छ । नगरप्रमुख जीवलाल खरेल जीवनका अनुसार नौमती बाजा प्रतियोगिताको लागि नगरपालिकाले सहयोग गरेको छ (टेलिफोन अन्तर्वार्ता) । यस नगरपालिकाका वडा कार्यालयले बाजा तथा पोशाक उपलब्ध गराई बाजा समूहलाई प्रोत्साहन गर्ने गरेका छन् । वडा अध्यक्षज्यूहरूका अनुसार वडा कार्यालयले बाजा समूहको प्रोत्साहनका लागि बाजा किनेर प्रदान गर्नुका साथै विभिन्न योजना तर्जुमा गरी कायान्वयन गर्दै आएका छन् (टेलिफोन अन्तर्वार्ता) । छत्रभूमि नौमती बाजा समूह 'क' अरेवाका संयोजक टानबहादुर परियारका अनुसार सांसद गोकर्णराज विष्टले उहाँहरूलाई नौमती बाजा सेट प्रदान गर्नुभएको थियो (टेलिफोन अन्तर्वार्ता) । यहाँ पार्टीका नेताहरूले पनि बाजा हस्तान्तरण गरी बाजा समूहलाई प्रोत्साहन गरेको पाइन्छ ।

बसन्त अधिकारीका अनुसार मुसिकोट नगरपालिकामा वि.सं.२०७२ सालदेखि हालसम्म तीनवटा नौमती बाजा प्रतियोगिता सम्पन्न भएका छन् (टेलिफोन कुराकानी) । वैकुण्ठ रायमाफ्रीका अनुसार वामी विश्व सम्पर्क मञ्चको आयोजनामा नौमती बाजा प्रतियोगिता सम्पन्न गरिएको हो । यसको उद्देश्य नौमती बाजाको संरक्षण गर्नु

रहेको थियो (म्यासेन्जरमा गरिएको कुराकानी) ।

हाल मुसिकोट नगरपालिकामा क्रियाशिल बाजा समूहहरू यसप्रकार रहेका छन् ।

क्र.सं.	बाजा समूहको नाम	ठेगाना	टोली प्रमुखको नाम	सम्पर्क नम्बर
०१	सिरुङ्गा नौमती बाजा समूह	मुसिकोट न.पा. १, बाङ्गे	आसबहादुर परियार	९७६२७३०९२१
०२	छत्रभूमि नौमती बाजा समूह 'क'	मुसिकोट न.पा. १, अरेवा	ठानबहादुर परियार	९८४०६९९४०८
०३	छत्रभूमि नौमती बाजा समूह 'ख'	मुसिकोट न.पा. १, थामा	ओमबहादुर परियार	९८६७१७४३१२
०४	दरवार टोल नौमती बाजा समूह (वडा २ र ३ को संयुक्त)	मुसिकोट न.पा. २, दरवार टोल	कृष्ण परियार	९८६७३७१५४२
०५	मुसिकोट नौमती बाजा समूह	मुसिकोट न.पा. २ देउराली		
	डिलबहादुर परियार	९८४९८०६५०९		
०६	जेघा नौमती मगर बाजा समूह	मुसिकोट न.पा. ४ जेघा	मदन पचभैया	९८५७०७२४३०
०७	लाली गुराँस युवा समूह	मुसिकोट न.पा. ४ उपल्लो दजाकोट	अमर रेष्मी मगर	९८६७५१६८७४
०८	आँपचौर नौमती बाजा समूह	मुसिकोट न.पा. ५ आँपचौर	चित्रबहादुर परियार	९७४७०११२१०
०९	कुर्घा नौमती बाजा समूह	मुसिकोट न.पा. ६ कुर्घा	बाबुराम परियार 'क'	९८६५२६९९४०
१०	गुरुङ्ग नौमती बाजा समूह	मुसिकोट न.पा. ६ कुर्घा, स्वारा	शान्तबहादुर गुरुङ्ग	९८६१६३९४२४
११	गुर्जङ्ग नौमती बाजा समूह	मुसिकोट न.पा. ६ कुर्घा गुर्जङ्ग	दलबहादुर परियार	९८९९४७४२५०
१२	भेडुवा बाजा समूह	मुसिकोट न.पा. ७	कृष्ण परियार	९८४४८०५४५५
१३	नौमती बाजा संरक्षण समिति	मुसिकोट न.पा. ८ वामी	बाबुराम परियार 'ख'	९८४३९८०१५४
१४	अर्लाङकोट नौमती बाजा समूह	मुसिकोट न.पा. ९	बाबुराम परियार 'ग'	९८६७२०५४६३

निष्कर्ष

बाजाको प्रयोग वैदिक कालदेखि हुँदै आएको पाइन्छ । नेपालमा धेरै किसिमका बाजाहरू प्रयोगमा रहेका छन् । नौमती बाजा नेपाली हिन्दू समाजले विभिन्न अवसरमा प्रयोग गर्ने गरेको बाजा हो । नेपाली समाजमा नौमती बाजाको प्रयोग बढ्दो रूपमा पाउन सकिन्छ । लैङ्गिक, जातिगत र समुदायको व्यवसायिक बाजा बनेर नौमती बाजाले लोकप्रियता ग्रहण गर्दै गइरहेको छ । बाजाको प्रयोग संख्याका आधारमा पञ्चै र नौमतीको सम्बोधन गरिए पनि कतै कतै त्यो भन्दा बढी संख्यामा बाजाको प्रयोग भएको पाइन्छ । नौमती बाजाका केही घटक बाजाहरू अन्य देशमा पनि बजाउने गरेको पाइन्छ । यद्यपि नेपाली नौमती बाजाले मौलिक पहिचान कायम गरेको छ ।

नौमती बाजा संस्कार, धार्मिक जात्रा, पर्व, पूजाआजा र मनोरञ्जन लगायतको उद्देश्यले प्रयोगमा ल्याउने गरिएको छ । यी विभिन्न अवसरमा बज्ने नौमती बाजाले नेपालीको मनोविज्ञानमा मौलिकताको छाप छोडेका छन् ।

गुल्मी जिल्लाको मुसिकोट नगरपालिकामा नौमती बाजा बजाउने काम लामो समयदेखि दमाई जातिले गर्दै आएकोमा व्यवसायिकता बढेसँगै अन्य जातिले पनि सुरु गरेका छन् । हाल वडा नम्बर ४ मा मगर जातिले बाजा समूह निर्माण गरी सञ्चालनमा ल्याएका छन् । यसैगरी वडा नम्बर ६ मा गुरुङ्ग जातिले होमस्टे (स्वारा होमस्टे) सँगै बाजा समूह सञ्चालन गरेका छन् । अन्य वडामा दमाई जातिको बाजा समूह सक्रिय रहेका छन् । जापानमा बस्ने मुसिकोटेहरूले पनि नौमती बाजा समूह गठन गरी सञ्चालनमा ल्याएका छन् भने यूके र चेक रिपब्लिकमा पनि नौमती बाजाको प्रवर्धनमा मुसिकोटेहरूको सहभागिता रहेको छ ।

यस नगरपालिकामा १४ वटा बाजा समूहहरू सञ्चालनमा रहेका छन् । मुसिकोटमा नौमती बाजाको प्रयोग संस्कारजन्य काममा, मन्दिरमा, विदेशी लाहुरेको आगमनमा र अन्य मनोरञ्जनका लागि गर्ने गरिएको छ । मुसिकोटमा बज्ने नौमती बाजामा सनई २, दमाहा २, ढोलक १, झ्याली १, ट्याम्को १, नरसिङ्गा १ र कर्णाल १ रहेका छन् । नौमती बाजाको आवश्यकता नपर्ने ठाउँमा घटक बाजाको प्रयोग (पञ्चै वा एकल दमाहा) पनि हुँदैआएको छ । यस नगरपालिकामा नौमती बाजा प्रतियोगिता समेत सञ्चालन गरी यसको प्रवर्धनमा लागेको देखिन्छ । बाजाको संरक्षणका लागि वडा कार्यालय र नगरपालिकाले प्रत्यक्ष सहयोग गरेको छ । बाजा समूहले यस सम्पदाको संरक्षणका गर्नुका साथै आम्दानीको स्रोत समेत बनाएका छन् । नौमती बाजाका केहि बाजा स्थानीय कालिगढले बनाउने र केहि बाजा बुटवल तथा काठमाडौँबाट किनेर ल्याउने गरिएको छ । मुसिकोट नगरपालिकाका हरेक नागरीकले यो बाजासँग आफ्नो पहिचान जोडिएको अनुभूत गर्ने गरेका छन् ।

सन्दर्भ सामग्री

उपाध्याय, यज्ञराज (वि.सं.२०८०), काली कर्णालीको लोकसाहित्य तथा संस्कृति, बुकहिल ।

कँडेल, रामप्रसाद (वि.सं.२०६१), नेपाली लोकबाजा, नेपाली लोकबाजा संग्रहालय ।

खत्री, प्रेमकुमार(वि.सं. २०५५), उत्पत्ति : मानवसभ्यताका केही पक्षको ऐतिहासिक एवम् मानवशास्त्रीय अध्ययन, नेपाल एसियाली अनुसन्धान केन्द्र ।

गुरुङ्ग, जगमान (वि.सं.२०४१), नेपाल एकिकरणमा गुरुङ्गहरूको भूमिका, श्रीबौद्ध अर्घो सदन ।

टण्डन,गोविन्द (वि.सं.२०५३), पशुपति क्षेत्रको सांस्कृतिक अध्ययन ।

टिन्जी, क्यारोल (वि.सं.२०७८), नेपालको धडकन पन्चै बाजा, (अनु.सुरेश हाचेकाली) नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान (सन् १९८०) ।

नेपालका प्रदर्शनकारी कला :प्रादेशिक अनुसन्धान ५ (वि.सं.२०७४), नेपाल संज्ञीत तथा नाट्य प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

नेपालका प्रदर्शनकारी कला :प्रादेशिक अनुसन्धान ६ (वि.सं.२०७४), नेपाल संज्ञीत तथा नाट्य प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

नेपालको संविधान (वि.सं.२०७२), नेपाल सरकार ।

पन्त, कालीभक्त (वि.सं.२०७८), हाम्रो सांस्कृतिक इतिहास, कालीभक्त-कृष्णा पन्त स्मृति प्रतिष्ठान नेपाल ।

पन्त, दिनेशराज (वि.सं.२०५०), गोरखाको इतिहास, दिनेशराज पन्त ।

रावल, बेनी जङ्गम (वि.सं.२०६३), सन्दर्भ:लोकगीतका, भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसन्स ।

राष्ट्रिय जनगणना २०७८, राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय ।

रिमाल, प्रदीप (वि.सं.२०७८), साहित्य सङ्गीत कला, हिमाल किताब ।

रेग्मी, ध्रुवेशचन्द्र (वि.सं.२०८०), नेपाली सङ्गीत दरवार, बुकहिल ।

अनुसूचि १

क्र.स	सूचनादाताको नाम/उमेर	ठेगाना	पद	सम्पर्क न.	सम्पर्क मिति
०१	बाबुराम परियार (वर्ष ४९)	मुसिकोट न.पा. ८, वामी	संयोजक खड्गदेवी नौमती बाजा समूह	९८४३९८०१५४	२०८१/०५/०३
०२	मदन पचभैया (वर्ष ३२)	मुसिकोट न.पा. ४ जेघा	संयोजक जेघा नौमती मगर बाजा समूह	९८५७०७२४३०	२०८१/०५/०३
०३	आसबहादुर परियार (वर्ष ४५)	मुसिकोट न.पा. १, बाङ्गे	संयोजक सिरुङ्गा नौमती बाजा समूह	९७६२७३०९२१	२०८१/०५/०४
०४	वसन्त अधिकारी (वर्ष ३४)	मुसिकोट न.पा. २, देउराली	शिक्षक	९८५७०६४२५२	२०८१/०५/०४
०५	शालिकराम राई (वर्ष ४४)		सांस्कृतिक शोधकर्ता	९८५२०४९९२२	२०८१/०५/०४
०६	जीवलालखरेल 'जीवन' (वर्ष ५९)	मुसिकोट न.पा. ५, आँपचौर	प्रमुख मुसिकोट नगरपालिका	९८५७०२१२१२	२०८१/०५/०४
०७	सोमनाथ सापकोटा (वर्ष ५५)	मुसिकोट न.पा. ८, वामी	पूर्व प्रमुख मुसिकोट नगरपालिका	९८५७०६४५००	२०८१/०५/०४
०८	वैकुण्ठ रायमाझी (वर्ष ४४)	मुसिकोट न.पा. ७ ढाकोट	वामी विश्व सम्पर्क मञ्चका परिकल्पनाकार	हाल चेक रिपब्लिक म्यासेन्जर	२०८१/०५/०४
०९	राजु परियार (वर्ष ४४)	बेसीसहर न.पा. २ लमजुङ	लोकगायक	९८६५०५३३७८	२०८१/०५/०४
१०	ओमबहादुर परियार (वर्ष ७३)	मुसिकोट न.पा. १, थामा	संयोजक छत्रभूमि नौमती बाजा समूह	९८६७१७४३१२	२०८१/०५/०५
११	विष्णुध्वज खाती	मुसिकोट न.पा. १	वडा अध्यक्ष	९८६७५५१०२२	२०८१/०५/०५
१२	रविन्द्र के.सी.	मुसिकोट न.पा. २	वडा अध्यक्ष	९८६६५७२४३८	२०८१/०५/०५
१३	शंकरबहादुर रायमाझी	मुसिकोट न.पा. ३	वडा अध्यक्ष	९८५७०६४७००	२०८१/०५/०५
१४	जुक्तबहादुर छन्तेल	मुसिकोट न.पा. ४	वडा अध्यक्ष	९८६७३२०१००	२०८१/०५/०५
१५	ऋषिेश्वर अर्याल	मुसिकोट न.पा. ५	वडा अध्यक्ष	९८६७५३५३९७	२०८१/०५/०५
१६	खड्कबहादुर खड्का	मुसिकोट न.पा. ६	वडा अध्यक्ष	९८४००१४०५८	२०८१/०५/०५
१७	हरिहर सापकोटा	मुसिकोट न.पा. ७	वडा अध्यक्ष	९८५७०६४७५७	२०८१/०५/०५
१८	रमेश वि.क.	मुसिकोट न.पा. ८	वडा अध्यक्ष	९८४७४१५३९९	२०८१/०५/०५
१९	भुमा गुरुङ्ग	मुसिकोट न.पा. ९	वडा अध्यक्ष	९८५७०६७०८१	२०८१/०५/०५
२०	लोकेन्द्र जी.सी. (वर्ष ४४)	दैलेख	शिक्षक	९८५८०५१५६६	२०८१/०५/०६
२१	कृष्ण परियार (वर्ष ४६)	मुसिकोट न.पा. ७	संयोजक भेडुवा बाजा समूह	९८४४८०५४५५	२०८१/०५/०५
२२	ठानबहादुर परियार (वर्ष ५६)	मुसिकोट न.पा. १, अरेवा	छत्रभूमि नौमती बाजा समूह 'क'	९८४०६९९४०८	२०८१/०५/०५
२३	दिलिप थापा	मुसिकोट ७	गुल्मी मुसिकोट नौमती पञ्चे बाजा समूह जापान	हाल जापान म्यासेन्जर	२०८१/०५/०६